

ÂYETLER ÇERÇEVESİNDE EZANIN MUHTEVASININ TAHLİLİ AN ANALYSIS OF ADHAN'S CONTENT WITHIN THE FRAMEWORK OF QUR'ANIC VERSES

Geliş Tarihi: 19.11.2019 Kabul Tarihi: 25.02.2020

✉ **FATİH TOK**

DR. ÖĞR. ÜYESİ

ESOGÜ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0003-4881-5455

fatihok25@gmail.com

ÖZ

Ezan, inananlar için namaz ibadetine bir çağrıdır. Bununla birlikte ezan, İslâm dininin, toplumunun ve coğrafyasının önemli bir sembolüdür. Ezanın simgesel öneminden dolayı üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bunların ekseriyeti ezanın okunacağı ses, kıraat ve makamlar üzerine az bir kısmı ise önemi ve hükmü hakkında olmuştur. Oysa ezan, namaza davetten öte bir muhtevaya sahiptir. Bu sebeple araştırmada ezandaki lafızların âyetler çerçevesinde incelenmiş, ezanla ilan edilen hakikatlerin Kur'ânî temelleri araştırılmıştır.

Ezan öncelikle insanlara Kur'ân'ın ilk emirlerinden olan Allah'ı yüceltmeyi alenen ilan etmektedir. Daha sonra Hz. Muhammed'in risaletine iman hakikatini bildirilmiştir. Ezan, günde beş defa namaza davet etmekle de, bu tevhid inancının zihinlerde yerleşmesini ve canlı tutulmasını hedeflemiştir. Kişi, namaz ibadetiyle Allah'a olan inancını ve samimiyetini göstermektedir. Ezan bu inanç ve sadakatin insanı her iki dünyada da felaha (kurtuluşa) götüreceğini haber vermektedir. Zira felah iman üzere bir hayat yaşamakla mümkündür. Böylesi bir bilinç için de Hz. Peygamber, müminlerden, her okunduğunda ezanın sözlerini tekrar etmelerini istemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Ezan, Tevhid, Salat, Felah.

ABSTRACT

Recited from the minarets every day, the adhan is a call to prayer for the believers. Besides, it has become an important symbol of the religion Islam, Islamic society and geography. Because of its importance as a symbol, various studies and researches have been carried out on it. However, these studies focused mainly on what kind of voice should be used for the adhan, recitation (qiraat) and maqams, and partly on its significance and Islamic ruling. However, the adhan has a content and meaning beyond calling to prayer. For this reason, this study aims to examine the wordings of adhan within the framework of Qur'anic verses. In this context, the Qur'anic roots of the truths declared by adhan is searched. It seems that above all, adhan explicitly declares glorifying Allah, which is one of the first commands of the Qur'an. After the takbir, the greatness of Allah is explained on the basis of tawhid. Then the truth of believing in the prophethood of Muhammad (pbuh) who guided the tawhid is communicated. Recitation of adhan five times a day aims at establishing and keeping alive the belief of tawhid within the minds. One shows their loyalty, sincerity, and faith in Allah through their worship. At the same time, adhan announces that this faith and loyalty will take someone to salvation in both worlds because salvation is only possible by living a life based on a doubtless belief in Allah. For such a consciousness to be formed, the Prophet Muhammad (pbuh) asks the believers to repeat the words of adhan while it is being recited.

Keywords: Qur'an, Tafsir, Adhan, Tawhid, Salah, Salvation

AN ANALYSIS OF ADHAN'S CONTENT WITHIN THE FRAMEWORK OF QUR'ANIC VERSES

SUMMARY

Adhan lexically means “to declare, to announce, to call”. Recited from the minarets every day, adhan is a call to prayer for the believers. Besides, it has become an important symbol of the religion Islam, Islamic society and geography. On the other hand, adhan had other meanings and functions in Muslim societies. For example, in the Muslim community, the adhan is recited to the right ear and the iqama to the left ear of a new-born baby. Also, adhan was recited as a symbol of Islamization of newly conquered countries or towns. In this context, adhan is more than an invitation to prayer in the minds of Muslims and Islamic culture.

Since there was no environment for praying in congregation during the Makkah period, no search was made for the invitation to prayer. However, after the Hijrah (immigration) to Madinah and the establishment of Masjid al-Nabawi, Muslims began to perform their prayers in congregation and then, a tool or sign was needed to announce prayer times and invite Muslims to pray. During the consultations made by the Prophet Muhammad in the first years of the Hijrah, Sahabah made various suggestions on this subject. In this context, suggestions such as ringing a nakus (bell) like Christians in the nuzul period, piping like the Jews, burning of a fire like the Zoroastrians, and raising a flag were offered. However, the suggestions mentioned were not accepted by the Prophet Muhammad because they were generally the symbols of other religions.

As it is stated in some Islamic sources, during the days of consultations for prayer-call tool, ‘Abd Allah ibn Zayd dreamt about a man with a green dress and a bell. When ‘Abd Allah wanted to buy the bell to call Muslims to prayer, the man taught him the adhan, saying, “Shall I teach you something better than this?” When ‘Abd Allah informed the Prophet of what was said in his dream, Prophet Muhammad said, “I hope this is a godly dream” and asked these words to be recited as adhan. Then he said to ‘Abd Allah, “Get up with Bilal, teach him, he should recite. Because his voice is louder.” It is reported in the sources that Umar had a similar dream as well. On the other hand, there are different narrations stating that adhan was taught to the Prophet through wahy (revelation). Yet, according to some scholars, adhan is more likely to be taught through wahy because it is an important symbol of religion.

Although adhan is mostly perceived as just a call to prayer, we see that there are many Qur’anic truths in its content because there are four takbirs, two kalimah al-shahadah, two invitations to prayer and salvation, two takbirs again, and one kalimah al-tawhid. Stating that all this is only for invitation to prayer would be insufficient to understand the content of

adhan. Especially considering the determination period of the adhan, it is understood that it was actually a declaration of the truths of the new religion invited by the Qur'an. In this article, we will try to analyse the Qur'anic truths within the framework of verses.

Some of the basic truths declared by the Qur'an are reminded to humanity every day by adhan. In this context, it is declared to the people with four takbirs at the beginning that the greatness and the supremacy belong only to Allah. This is an obvious expression of the command of Allah to the Prophet at the Surah al-Muddassir: Glorify your Lord. When we look at the verses, it is seen that glorifying Allah is possible only by making praise and gratitude unique to Him. After that, people are called to testify that there is no deity but Allah. In this framework, the main invitation of all the prophets, namely tawhid, is mentioned. Recitation of adhan five times a day aims at establishing and keeping alive the belief of tawhid within the minds.

In the words of adhan, after tawhid, the acceptance of the prophethood of the Prophet Muhammad is mentioned as a result of faith in Allah and as a requirement to believe in Islam. The rejection of the Prophet also means the rejection of the last divine book and all the messages of the Islam. As it is known, one of the main problems between believers and deniers was the issue of prophethood. Their belief in the Prophet would require the acceptance of Allah's uniqueness and of all other messages of the Qur'an. The adhan reminds this truth to people five times a day.

After the essentials of faith are revealed in the adhan, there is an invitation to prayer (salah), which is the most important manifestation of devotion to Allah and submission to the Prophet Muhammad. The prayer, to which people are especially invited with adhan, is also a proof of the submission and worship of people to Allah. In addition, Allah (swt) asks people to perform the prayer in a conscious mood. For this reason, people are prohibited in the verses from everything that prevents them from praying or from performing the prayer consciously. Acceptance of all these invitations and performing the prayer will bring people "falah", which means eternal peace and salvation. For this reason, the invitation to prayer and "falah" is mentioned in the same manner and in sequence.

The adhan, which ends with the declaration of two takbirs and one kalimah al-tawhid, is seen as a public announcement of the fundamental principles of Islam. These issues also include the basic truths expressed by the Qur'an, which is examined in this article under various headings within the framework of verses.

GİRİŞ

Ezan, farz namazlarının vakitlerini bildirmek ve inananları namaza davet etmek için günde beş defa okunmaktadır. Ancak ezanın Müslüman bir kişi ve toplum nezdindeki anlamı bununla sınırlı değildir. Örneğin toplumda yeni doğan bir bebeğin sağ kulağına ezan, sol kulağına da kamet okunmaktadır. Böylelikle ona bir kimlik ve kişilik kazandırmak ve onu Müslüman toplumun bir parçası kılmak amaçlanmıştır.¹ Keza yeni fethedilen bir ülke veya beldenin İslâmlaşmasının bir sembolü olarak da ezan okutulmuştur.²

Zikredilen fonksiyonlar yanında ezan, cami musikisinin de önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu çerçevede ezanın güzel okunması üzerine çeşitli çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Zira farklı makam ve usullerde okunan güzel bir ezan, onu dinleyen ruhlarda derin tesirler bırakmaktadır. Hatta güzel bir seda ve makam ile okunan ezan, kimi gayri müslimlerin hidâyetine dahi vesile olmuştur.³ Öte yandan ezan, Müslüman bireylerin yeme içme, uyku, çalışma, dinlenme gibi birçok faaliyetlerini ayarladığı bir fonksiyon da icra etmektedir.

Ezan, tüm bunların ötesinde İslâm dininin ve Müslüman coğrafyanın bir sembolü haline gelmiştir. Öyle ki namaz ibadetini yerine getirmeyen bir Müslüman düşünemediği gibi ezanın okunmadığı bir İslâm coğrafyası da düşünülemezdir. Bu bağlamda ezan, bir toplumun Müslüman oluşunun en önemli tezahürlerinden, sembollerinden biri olmuştur.⁴ Bilindiği gibi sembollerin,

¹ M. Ali Kirman vd., *İbadete Çağrı Olarak Ezan*, (İstanbul: Rağbet, 2007), 40-41.

² İhsan Süreyya Sırma, *Ezan ya da Ebedi Kurtuluşa Çağrı*, 3. Baskı, (İstanbul: Beyan, 2015), 40.

³ Fatih Koca, “Cami Musikisi’nde Ezan ve Selâlar”, *VI. Dinî Yayınlar Kongresi -İslâm, Sanat ve Estetik- (29-30 Kasım-01 Aralık 2013 / İstanbul)*, (2014), 511-518; Erdoğan Ateş, “Türk Din Mûsikisi’nde Ezan”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, (2014/2), 167-178.

⁴ İlyas Uçar, *Hız. Muhammed Zamanında Medine’de Gün-*

bireyin ruhsal ve toplumsal hayatında önemli bir etkisi vardır. Özellikle de dinî sembollerin, muhatap kitlenin harekete geçmesinde çok güçlü tesirleri olduğu ifade edilmektedir.⁵

Hemen ifade edelim ki ezanla davet olunan namaz, İslâm dinine davetin ilk günlerinden itibaren var olan bir ibadettir. Ancak Mekke’de tebliğ ve ibadetler, müşriklerin tehdit ve baskıları sebebiyle daha çok gizli ve ferdî olarak yapılmaktaydı.⁶ Söz konusu dönemde henüz herkesin bir araya gelerek açıktan namaz kılabilecekleri bir ortam da oluşmamıştı. Bu gibi sebeplerle namazlar gizli ve gözlerden uzak yerlerde kılınmaktaydı. Toplu halde namaz kılınmadığı için de ezan gibi bir çağrı vasıtasına ihtiyaç duyulmamıştı.⁷

Medine’ye hicretle birlikte Müslümanların psiko-sosyal, hukukî, maddî vs. hayatlarında önemli bir değişim ve gelişim yaşanmıştır. Müslümanlar hem sayı ve maddiyat açısından güçlenmişler hem de sosyal alanda etkin bir nüfuz kazanmışlardır. Bu durum, tebliğ faaliyetlerine ve dinî hayatın gelişimine dikkate değer bir katkı sağlamıştır.

Bilindiği üzere Müslümanlar hicret vasıtasıyla öncelikle yeni gelen dini hakkıyla yaşayabilecekleri ve diğer insanlara da tebliğ edebilecekleri bir ortama kavuşmayı amaçlamışlardı. Yesrib şehri Müslümanlara, tebliğlerini açıktan yapma ve namazlarını cemaatle kılma imkânı sunmuştu. Sayıları artan ve geniş bir alana yayılan Müslümanları namaza davet edecek bir işarete, sembole ihtiyaç duyulmuştu. Ezan arayışı, işte böyle bir ihtiyacın sonucunda gündeme gelmiştir.

Öte yandan Hz. Peygamber’den nakledilen bir hadisi-i şerif, ezanın namaza davetten öte bir anlam taşıdığını göstermektedir. Hz. Peygamber, Hz. Bilal’in okuduğu bir ezan esnasında, “Kim gönülden inanarak bunun söylediklerini söyler (ezanı tekrar eder)se cennete girer.”⁸ buyurmuştur. Ezan, çoğunlukla sadece namaza bir çağrı olarak algılsa da, muhtevası incelendiğinde ezanla, namaza davet yanında birçok Kur’ânî hakikatin de

delik Hayat –Mekânın Üretimi-, (Ankara: Fecr, 2019), 168.

⁵ Kirman vd., *İbadete Çağrı Olarak Ezan*, 38.

⁶ Mekke döneminde açıktan Kur’ân-ı Kerîm okuyanlar veya tebliğ faaliyetinde bulunanlar ağır hakaretlere ve işkencelere maruz kalmaktaydı. Örneğin Abdullah b. Mes’ud, Kâbe’de açıktan Kur’ân-ı Kerîm okuduğu için ağır hakaret ve işkencelere maruz kalmıştır. Bk. İbn Hişam, *es-Siretü’n-nebevîyye*, thk. Mustafa es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyarî, Abdulhafîz eş-Şelebî, (Beyrut: Dâru İbn Kesir, ts.), 1-2/314-315.

⁷ Kirman vd., *İbadete Çağrı Olarak Ezan*, 27.

⁸ Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb, “Ezan”, *Sünen*, (Beyrut: Daru’l-marife, ts.), 34; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmusin et-Türkî, (Beyrut: Risale, 2006), 8/70. Öte yandan Hz. Peygamber ezanın faziletine dair şöyle buyurmuştur: “İnsanlar ezandaki ve birinci saftaki (sevabı) bilselerdi, ezan okumak ve birinci safta yer almak için aralarında kura çekmekten başka yol bulamazlardı ve (sonunda) kura çekerlerdi.” Bk. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, “Ezan” *el-Câmi’ u’s-saħîh*, thk. Muħibiddin el-Hatîb ve Muhammed Fuâd Abdulbâki, (Kahire: el-Matbaatü’s-Selefiyye, 1400 h.), 9.

ilan edildiği görülmektedir. Hz. Peygamber de zikri geçen hadis-i şerifte söz konusu hakikatleri her bir müminin müezzinle birlikte tekrar etmesini, böylelikle de dinin temel inanç esaslarını günde beş defa hatırlamasını tavsiye etmektedir.

Netice olarak diyebiliriz ki ezanın muhtevasının anlaşılması, onun kişi ve toplum nezdinde icra ettiği/edeceği fonksiyonunun anlaşılmasına katkı sunacaktır. Bu sebeple araştırmamızda âyetler çerçevesinde ezanın lafızlarını ve onlarla ilan edilen hakikatleri inceleyeceğiz. Fakat öncesinde ezanın tespit süreci, okunmasının hükmü ve önemine dair bazı görüşleri zikretmek istiyoruz. Yine araştırmamızda ezanın hem tespit edildiği nüzul döneminde hem de okunduğu tüm ortamlarda nasıl bir fonksiyon icra ettiğine temas etmeye çalışacağız.

1. Ezanın Tespiti

Ezan kelimesi sözlükte, “ilan etmek, bildirmek, duyurmak, çağrıda bulunmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁹ Söz konusu kelime, “bildiri, ilâm” anlamında Kur’ân-ı Kerim’de de bir yerde geçmektedir.¹⁰ Bazı âyetlerde de aynı anlam kökeninden olmakla birlikte kelimenin farklı türevleri yer almaktadır.¹¹ Ezan terim olarak ise, bir farz namazın vaktinin geldiğini, nasla ya da Hz. Peygamber’in onayıyla belirlenen sözlerle ve özel bir şekilde müminlere duyurmayı ifade etmektedir.¹²

Mekke’de cemaatle namaz kılma ortamı olmadığı için namaza davet hususunda herhangi bir işarete de ihtiyaç duyulmamıştı. Medine’de ise Müslümanlar, inşa edilen Mescid-i Nebi’de namazlarını cemaatle kılmaktaydı. Önceleri herhangi bir çağrı olmaksızın bir araya gelip namaz vaktini bekliyorlardı. Bir dönem ise, sokaklarda “es-salâh, es-salâh!” (Namaz, namaz!) veya “es-salâtü câmia” (Haydin cemaat namazına / Namaz için toplanın!) gibi sözlerle Müslümanlar namaza çağrılmıştı.¹³ Ancak Hz. Peygamber, namaz vakitlerini bildirmek ve Müslümanları cemaate davet etmek için bir

⁹ Ragıp el-İsfahânî, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 14-15; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir vd., (Kahire: Dâru'l-maârif, ts.), 1/51-54.

¹⁰ “Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resulünden bütün insanlara bir bildiridir (ezandır): Allah ve Resulü, Allah’a ortak koşanlardan uzaktır...”

(وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ) Bk. et-Tevbe 9/3.

¹¹ Söz konusu âyetler için bk. el-A'râf 7/44, 167; Yusuf 12/70; el-Hac 22/27; İbrahim 14/7.

¹² Abdurrahman Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/36.

¹³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur’ân*, 8/60; Hidâyet Aydar, “Ezanın Tarihi ve Başka Dillerde Okunması Meselesi”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* ISSN:2 149-9 96 9, 2/1, (Haziran 2016), 13; Ömer Sabuncu, “İslâm Tarihinde Ezanın Teşrii ve İlk Müezzinler”, *Ortak Dilimiz Ezan*, ed. Mahmut Öztürk, (İstanbul: Nida, 2018), 14; Ömer Özpınar, *Ezani Anlamak*, 2. Baskı, (Ankara: DİB, 2012), 28.

sembol, bir alamet veya bir nidâ olmasını arzu etmekteydi. Bu sebeple de görüşlerini almak için konuyu ashabına açtı.

Hicretin henüz ilk yıllarında yapılan istişarede ashab, Resûlullah'a çeşitli önerilerde bulunmuştur. Bu bağlamda nâkus (Hristiyanlarca şimdiki çan yerine kullanılan, üzerine bir çomakla vurularak ses çıkarılan tahta parçası) çalınması, Yahudiler gibi boru öttürülmesi, Mecûsiler gibi ateş yakılması veya bir bayrak dikilmesi gibi teklifler gelmiştir. Fakat bunlar başka dinlerin sembollerine benzediği için Resûlullah tarafından kabul görmemiştir. Kaynaklarda ifade edildiğine göre namaza çağrı aracı için istişarelerin sürdüğü günlerde Abdullah b. Zeyd rüyasında, üzerinde yeşil iki parça giysi ve elinde de çan olan bir adam görmüştür. Abdullah çanı satın almak isteyince adam, onunla ne yapmak istediğini sormuştur. Abdullah, onun Müslümanları namaza çağıracaklarını söyleyince o kişi, "Sana bundan daha iyisini öğreteyim mi?" diyerek Abdullah'a ezanın sözlerini öğretmiştir. Abdullah b. Zeyd rüyasında öğretilen sözleri Resûlullah'a (s.a.s.) haber verince o; "Bu inşallah hak bir rüyadır, Bilal'le beraber kalk, ona öğret, o okusun. Çünkü onun sesi daha gürdür." demiştir. Hz. Bilal de, Resûlullah'ın (s.a.s.) dediğini yaparak ezanı okumuştur. Bunu duyan Hz. Ömer Resûlullah'a (s.a.s.) gelerek, "Ey Allah'ın elçisi, seni hak peygamber olarak gönderene yemin ederim ki ben de rüyamda bunun aynısını işitmiştim." demiştir. Onun bu sözleri üzerine Resûlullah (s.a.s.), "Bunun için Allah'a hamdolsun" buyurmuştur.¹⁴

Öte yandan ezanın Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla öğretildiğini ifade eden nakiller de vardır. Bir rivâyete göre Hz. Peygamber ve ashabı namaza davet etmek için çan çalınmasını istişare etmişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, çan için iki ahşap almak istemiştir. Fakat geceleyin rüyasında, 'çan çalmayın, namaz için ezan okuyun', şeklinde sesler duymuştur. Hz. Ömer rüyasında gördüklerini Hz. Peygamber'e haber vermek için gittiğinde ona da bu konuda vahiy gelmişti. Hz. Ömer, Bilal'in okuduğu ezan ile irkilmiş ve hemen giderek rüyasını Resûlullah'a anlatmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona, "Vahiy seni geçti." demiştir.¹⁵

Bilindiği üzere ezanla ilgili nakillerde özellikle Abdullah b. Zeyd'in gördüğü rüya ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı âlimlere göre dinin önemli bir sembolü hatta Zeydilere göre dinin esaslarından biri olan ezanın, bir rüya ile değil de vahiyle bildirilmiş olması gerekir. Bu bağlamda ezanın Hz. Peygamber'e İsrâ gecesinde öğretildiği ya da Hz. Peygam-

¹⁴ Ezanın tespiti ile ilgili bu ve benzeri rivâyetler için bk. Buhârî, "Ezan", 1; Ebû Dâvûd, "Salât", *Sünen*, 2. Baskı, (Riyad: Mektebtü'l-maarif, 1417h.), 27; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, "Salât", *Sünenü'l-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 2. Baskı, (Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladihi, 1975), 25; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid, "Ezan", *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki, (Kahire: Dâru ihyâ lil-kütübü'l-Arabiyye, 1918), 1; Nesâî, "Ezan", 1.

¹⁵ İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1-2/508-509.

ber'in o gece ezanı işittiği nakledilmiştir.¹⁶ Burada dikkat çekilebilecek bir husus ise, Abdullah b. Zeyd'in rüyası da vahyin tebliğ ve tebyin edicisi olan Hz. Peygamber'in onayından geçmiş olmasıdır. Anlaşılan o ki Abdullah (r.a.), namaza çağrı meselesini kendine ciddi bir iş edinmiş, bu konu üzerine çokça düşünmüş, Allah (cc) da ona rüyasında ezanı bildirmiştir. Zira insan çoğu zaman bilinçaltında içselleştirdiği, çokça arzu ettiği, yana yakıla arzu ettiği şeyleri rüyasında görmektedir.¹⁷

2. Ezanın Hükümü ve Önemi

Kur'an-ı Kerim'de, namaza çağrıdan bahsederek ezana işaret eden bazı âyet-i kerimeler vardır. Bu bağlamda ezanın tespit edildiği Medine döneminde nazil olan Mâide ve Cuma sûrelerindeki iki âyet-i kerimenin bu hususa işaret ettiği zikredilmektedir. Söz konusu âyetlerde Cenâb-ı Allah şöyle buyurmaktadır:

“Siz namaza çağırduğumuz vakit onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu şüphesiz onların akılları ermeyen bir toplum olmalarındandır.” (el-Mâide 5/58).

“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ı zikretmeye koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.” (el-Cum'a 62/9).

Yukarıda mealleri verilen her iki âyet-i kerimede de namaza çağrıdan kastedilen husus, ezanın okunmasıdır.¹⁸ Hz. Peygamber de namaz vaktinin geldiğini bildirmek ve Müslümanları cemaatle namaz kılmaya davet etmek için ezan okunmasını istemiştir. Örneğin o, kendisini ziyaret edip ayrılmak isteyen Mâlik b. el-Huveyrîs ve arkadaşına, “Namaz vakti geldiğinde ezan okuyun, sonra kamet getirin, en büyüğünüz de imamlık yapın.”¹⁹ tavsiyelerinde bulunmuştur.

Hem zikredilen âyet-i kerimelerde hem de birçok hadis rivâyetinde²⁰ ezana

¹⁶ Ezanın vahiyle bildirildiği ya da İsrâ gecesine verildiğine dair rivâyetler için bk. İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1-2/509; Ahmed b. İsa, *Kitabu Ra'bi's-sad'*, thk. Ali b. İsmail, (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1990), 1/193-195; Yahya b. Hüseyin, *Kitabu'l-Ahkâm fi'l-helal ve'l-haram*, thk. El-Murteza b. Zeyd, 2. Baskı, (Sana: Mektebtü Bedir, 2014), 69-70; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 8/60-61; Ebu Abdullah Muhammed b. Ali, *el-Ezân bi-hayye alâ hayri'l-amel*, thk. Muhammed Yahya Salim Azan, (Sana: Mektebtü merkezi bedri'l-ilmî ve's-sekâfi, 1997), 57-62.

¹⁷ Nilüfer Evginer, *Psikolojik ve Dini Bir Fenomen Olarak Rüya*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 16-17; İlyas Çelebi, “Rüya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/308.

¹⁸ Ezanın meşruiyeti de zikredilen bu âyet-i kerimelere dayandırılmaktadır. Bk. Aydar, “Ezanın Tarihi ve Başka Dillerde Okunması Meselesi”, 11.

¹⁹ Buhârî, “Ezan”, 18, 35; Tirmizî, “Salat”, 37; Nesâî, “Ezan”, 7.

²⁰ Hz. Peygamber'den nakledilen birçok hadis ezanın mana ve önemini dile getirmekte ve ezan okumanın faziletlerini belirtmektedir. Bu hususa temas eden bazı rivâyetler

atıflar olmakla birlikte âlimlerin, ezanın hükmü konusunda farklı görüşler dile getirdikleri görülmektedir. Örneğin Hanefiler, namaz cemaat halinde de münferit olarak da kılınsa ezanın okunmasını müekked sünnet olarak kabul etmişlerdir. Bununla birlikte bazı Hanefilere göre ezan okumak vaciptir. Şafiilerden ezan okunmasını farz görenler olmuşsa da hâkim görüşe göre sünnettir. İmam Mâlik'ten nakledilen bir görüşe göre namazların cemaatle kılındığı mescitlerde ezanın okunması farz, diğer bir görüşe göre ise sünnet-i müekkededir. Münferit olarak kılınan namazlarda ise ezan okumak ne farz ne de sünnettir. Hanbelilerin çoğuna göre ise ezan, farz-ı kifâye hükmündedir.²¹

Namaz ibadeti hem bireylerin Müslümanlığının bir şahidi hem de İslâm dininin, Müslüman coğrafyasının önemli bir sembolüdür. Kişi, namazla kendisinin Müslüman olduğunu ifade ederken, toplum da cemaatle kılınan namaz ve okunan ezanlarla Müslümanlığını ilan etmektedir. Bu sebeple İslâm âlimleri ezanı terk eden Müslüman bir şehir veya bölge halkına karşı, şâyet başka bir çözüm bulunamazsa savaş açılmasının gerektiğini söylemişlerdir.²² Zira ezan, o bölgenin Müslüman veya gayri müslim olup olmadığının bir sembolü niteliğindedir. Hz. Peygamber döneminde yaşanan bir hadise de bu hususu doğrulamaktadır. Nakledildiğine göre Benî Mustalık kabilesinin zekâtını toplamak üzere gönderilen Velid b. Ukbe, kabilenin zekât vermekten vazgeçtiğini ve kendisini öldürmeye kalkıştığını söylemiştir. Oldukça öfkelenen ve savaşa niyetlenen Hz. Peygamber, bir yandan da Hâlid b. el-Velid'i olayı tahkik etmesi için göndermiştir. Bölgeye giden Hâlid, orada ezan okunduğunu duyunca kabileye saldırmaktan vazgeçmiştir.²³ Keza Hz. Peygamber de bir bölgeye sefere çıktığı zaman kabilenin yaşadığı sınırlara gelip sabah vaktini bekler, şâyet ezan sesi duyarsa saldırmaktan vaz geçer, duymazsa saldırdı.²⁴ Zikredilen durumlar ezanın bir toplumun hayatındaki rolünü göstermesi açısından oldukça dikkat çekici örneklerdir.

3. Ezanın Muhtevasının Tahlihi

Ezan lafızlarını âyet-i kerimeler çerçevesinde, incelemeye geçmeden önce, ezanın hem Arapça metnini hem de söz konusu metnin Türkçe anlamasını vermek istiyoruz.

İçin bk. Buhârî, “Ezân”, 4, 9; Ebû Dâvûd, “Salât”, 60.

²¹ Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Kitabu'l-Mesbut*, (Beirut: Dâru'l-ma'rife, 1989), 1/133-135; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, (Beirut: Risale, 2013), 105; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/61-63; Hasan Maçın, “Ezan Ahkâmı”, *Ortak Dilimiz Ezan*, ed. Mahmut Öztürk, (İstanbul: Nida, 2018), 60-61.

²² Serahsî, *Kitabu'l-Mesbut*, 1/133; Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/37.

²³ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2. Baskı, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007), 5/328-329; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, (Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-hadise, ts.), 5/173-174.

²⁴ Buhari, “Ezan”, 6.

Ezanın Metni ²⁵	Ezanın Manası
• اللَّهُ أَكْبَرُ - اللَّهُ أَكْبَرُ / اللَّهُ أَكْبَرُ - اللَّهُ أَكْبَرُ • أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ - أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ • أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولَ اللَّهِ - أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولَ اللَّهِ • حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ - حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ • حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ - حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ • اللَّهُ أَكْبَرُ - اللَّهُ أَكْبَرُ • لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ	• Allah en/tek büyüktür, Allah en/tek büyüktür, Allah en/tek büyüktür, Allah en/tek büyüktür. • Allah'tan başka ilah olmadığına tanıklık ederim, Allah'tan başka ilah olmadığına tanıklık ederim. • Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna tanıklık ederim, Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna tanıklık ederim. • Haydin namaza, haydin namaza... • Haydin kurtuluşa, haydin kurtuluşa... • Allah en/tek büyüktür, Allah en/tek büyüktür. • Allah'tan başka ilah yoktur.

Metinde görüldüğü üzere ezanda öncelikle Cenâb-ı Allah'ın yüceliği, ardından da kelime-i şahadette dile getirilen inanç esasları zikredilmektedir. Daha sonra ise ezanın asıl gayesi olan namaza çağrı ve tüm bunların bir sonucu olarak da felaha yani kurtuluşa davet vardır. Ezan, Cenâb-ı Allah'ın yüceliğinin ve O'nun tek ilah oluşunun tekrardan ilanı ile tamamlanmaktadır. Bu bağlamda ezanda insanlara ilan edilen ilk hakikat tekbir yani Cenâb-ı Allah'ın her şeyden ve her varlıktan yüce oluşu ve dolayısıyla yüceliğinin sadece O'na has kılınması gerekliliğidir.

Ezan, yukarıda zikredilen metinden oluşmakla birlikte daha sonra sabah ezanına, “es-Salatü hayrun mine'n-nevm” (Namaz uykudan hayırlıdır) ifadesi ilave edilmiştir. Kaynakların naklettine göre bu lafızlar, sabah ezanını okumaya geldiğinde Hz. Peygamber'i dalmış bir vaziyette gören Hz. Bilal tarafından eklenmiştir. Ancak bu sözler Hz. Peygamber'in onayıyla sabah ezanlarında sürekli okunmaya başlamıştır.²⁶ Bu araştırmada bizler, ezanın, sadece her namaz vaktinde okunan asıl lafızları üzerinde bir tahlil yapacağız. Zikredilen ilave lafızlar ise, sadece fonksiyonu açısından değerlendirilecektir.

3.1. Tekbir

Ezan, “Allah'ın en büyük” olduğunu ifade eden “*Allahu Ekber*” (اللَّهُ أَكْبَرُ) terkinin dört defa tekrar edilmesi ile başlamaktadır. Zikredilen “Ekber”

²⁵ Bazı rivâyetlerde ezanın başında dört kere okunan tekbirlerin iki kere okunacağı ifade edilmiştir. Bk. Tirmizî, “Salât”, 142; Yahya b. Hüseyin, *Kitabu'l-Ahkâm fi'l-helal ve'l-haram*, 69-70; Serahsî, *Kitabu'l-Mesut*, 1/129; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/63-66; Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/37.

²⁶ İbn Mâce, “Ezan”, 1; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/61.

kelimesine “en büyük” anlamını veren ism-i tafdil kalıbı, aslında bir kıyaslamadan ziyade gerçekte büyüklüğün, yüceliğın sadece O’na ait olduğunu dile getirmektir. Ezanda ilk olarak zikredilen bu ifade, aynı zamanda Yüce Allah’ın Hz. Peygamber’e tebliğ için verdiği ilk emirlerden birinin karşılığıdır. Allah (cc), ilk inen sûrelerden Müddessir’de peygamberine, öncelikle insanları uyarmasını ve ardından da Rabbini yüceltmesini emretmektedir. Söz konusu sûrenin ilk âyetlerinde Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: “Ey örtüye bürünen (Peygamber!)²⁷ Kalk ve uyar. Ve Rabbini yücelt.” (el-Müddessir 74/1-3). Nazil olan bu âyetlerle birlikte Hz. Peygamber’e ilk defa alenî tebliğ yapması emredilmiştir. Bu sebeple ezandaki ilk ifadeler, şartların oluşması ile birlikte vahyin ilk istediği hususlardan birinin hatta en önemlisinin yani Allah’ın yüceliğının alenen ilan edilmesi olarak değerlendirilebilir.

Literatürde “tekbir” kavramı ile ifade edilen “Allahu Ekber” terkibi, “Allah’ın zatı, sıfatları ve fiilleri itibariyle her şeyden yüce ve üstün oluşu” anlamına gelmektedir.²⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de de Hz. Peygamber’e, Rabbi yüceltmenin nasıl ve hangi eylemlerle gerçekleşeceğine dair bazı izahlar yapıldığı görülmektedir. Âyet-i kerimeler, Allah’ı yüceltmeyi ifade eden tekbiri, özellikle hidâyet nimeti karşılığında yapılması gereken hamd ve şükür ile birlikte zikretmektedir.

Bilindiği üzere bir bütün olarak nazil olan ilk sûre olduğunda âlimlerin ittifak ettiği Fatiha sûresi,²⁹ Kur’ân-ı Kerîm’in özü, esas kabul edilmektedir.³⁰ Birçok nüzul sıralamasında Müddessir sûresinin ilk âyetlerinden hemen sonraya tarihlendirilen söz konusu sûre,³¹ vahyedilen ilk emirlerden olan Müddessir sûresindeki Rabbi yüceltmenin ne anlam ifade ettiğini

²⁷ Müddessir ifadesi hem örtüsüne bürünen hem de vahye muhatap olup sorumluluk üstlenen anlamında tefsir edilmiştir. Bu bağlamdaki tefsirler için bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân ante vili âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (Dâru Hicr, ts.), 23/400-401; Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu’l-gayb*, (Beirut: Dâru’l-fikr, 1981), 30/189-190; Mâverdi, *en-Nüket ve’l-uyûn*, 6/135; İbn Âşur, *et-Tahrîr ve’l-tenvîr*, (Tunus: ed-Dâru’t-Tunisiyye, 1984), 29/294.

²⁸ Saffet Köse, “Tekbir” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/341-342.

²⁹ Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi’ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, (Beirut: el-Mektebetü’l-asriyye, 2009), 1/147-149; Suyûtî, Ebu’l-Fadl Celaledin, *el-İtkân fi’ulûmi’l-Kur’ân*, 2. Baskı, (Beirut: Dâru İbn-i Kesir, 1996), 1/76-85; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 3. Baskı, (İstanbul: Eser, 1979), 8/5943-5947.

³⁰ Fatiha suresine “Kur’ân’ın özü” anlamında Ümmü’l-Kur’ân, “Kitab’ın özü” anlamında Ümmü’l-Kitab”, tebliğın esasını içerdiği için “el-Esas” isimleri verilmiştir. Fatiha suresine verilen isimleri için bk. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 1/179-183; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/5-6.

³¹ Esra Gözeler, *Kur’ân Âyetlerin Tarihlendirilmesi*, (İstanbul: Kuramer, 2016), 284-286, 293-296.

de ortaya koymaktadır. Rabbi yüceltmek için insanlardan ilk istenen şey, sadece âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah'a hamd etmeleridir. Bu anlamda insandan beklenen husus, kulluğunu sadece kendisini yaratan ve yaşatan, başta akıl olmak üzere birçok nimet veren ve tüm bunların ötesinde onu hidâyete kavuşturan Rabbine yöneltmesidir.

Öte yandan Câsiye sûresinin son âyetlerinde hamd ile yücelik arasında doğrudan bir anlam ilişkisi kurulduğu görülmektedir. Allah (cc) hamdin göklerin, yerin ve tüm âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsus olduğunu ifade ettikten sonra hem göklerde hem de yerde yüceliğin O'na ait olduğunu vurgulamaktadır.³² Keza İsrâ sûresinde Allah'a hangi ifadelerle hamd etmek gerektiği bildirildikten sonra O'nu yüceltmek emredilmiştir. Cenâb-ı Allah söz konusu âyet-i kerimede şöyle buyurmaktadır: “Hamd, çocuk edinmeyen, mülkte ortağı olmayan, zillet ve acizliğin gerektirdiği bir yardımcıya ihtiyacı bulunmayan Allah'a mahsustur” de ve O'nu tekbir (hakkiyla) ile yücelt.” (el-İsrâ, 17/111). Âyet-i kerimeden anlaşıldığına göre Allah'ı yüceltmek için, öncelikle O'na bir çocuk isnad etmekten, bir ortağı ya da yardımcısı olduğunu ileri sürmekten yani şirkten kaçınmak ve hamdi sadece O'na hasretmek gerekir.

Keza bir başka bağlamda Allah (cc), hidâyetle tanıştırmasının ve onlara sağladığı kolaylıkların bir karşılığı, bir şükürü olarak insanlardan Rablerini yüceltmelerini istemektedir. Örneğin Yüce Allah, Bakara sûresinde oruç emrini ve bu ibadetteki bazı hususları, sağladığı kolaylıkları bildirdikten sonra, “Bu ise, ...hidâyete ulaştırmasına karşılık Allah'ı yüceltmeniz ve şükretmeniz içindir” (el-Bakara, 2/185) buyurmaktadır. Aynı şekilde Allah (cc) Hac sûresinde, kendisine kurbanlıkların etleri ve kanlarının değil kulların takvasının ulaşacağını bildirmiş ve ardından, “...Böylece onları sizin hizmetinize verdi ki, size doğru yolu gösterdiğinden (hidâyetinden) dolayı Allah'ı yüceltesiniz. İyilik edenleri müjdele.” (el-Hac, 22/37) buyurmuştur. İnsan için en büyük nimetlerden olan hidâyeti veren Allah (cc), bunun karşılığında yüceliğin sadece kendisine hasredilmesini istemektedir. Zira insana verilen hidâyet nimeti de hem bunu öğretmekte hem de bunu gerektirmektedir.

Zikredilen âyet-i kerimelerde, Allah'ı yüceltme ifadesinin Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli bağlamlarda geçtiğini görmekteyiz. Aynı şekilde Allah'ı yüceltmek için söylenen “Allahu Ekber” ifadesinin nasıl bir muhteva taşıdığına dair bazı ipuçları verilmektedir. O'nun yüceliği, öncelikle kendisine ulûhiyette, rububiyette ve mülkte ortak koşmamayı, O'na herhangi bir nesep iftirasında bulunmamayı, O'nun her şeye gücünün yettiği ve hiçbir yardımcıya ihtiyaç duymadığını kabul ve ilan etmeyi gerektirmektedir. Keza Allah'ı yüceltmenin bir gereği olarak şükür ve hamd, insana her türlü nimeti özellikle de hidâyet nimetini bahşeden Cenâb-ı Allah'a tahsis edilmelidir.

³² el-Câsiye, 45/36-37.

Bilindiği üzere nüzul döneminde Allah'ın yüceliği hem müminlerin hem de müşriklerin kabul ettiği ortak bir inanç esasıdır. Ezana böyle bir ifade ile başlamak, aynı zamanda ortak bir kabulden yola çıkarak onları hak ve hakikate davet etmek demektir. Sonraki ifadelerde geleceği üzere Allah'ı yüce kabul etmek ya da O'nu yüceltmek, verdiği nimetlere özellikle de hidâyete şükretmek, beraberinde bazı inanç esaslarının kabulünü ve ibadeti yerine getirmeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda zikredilecek hususların ilki ise, kelime-i şehadetin birinci kısmında dile getirilen Cenâb-ı Allah'ın birliğinin ilanıdır.

3.2. Allah'ın Tek İlah Oluşuna Tanıklık

Müezzin ezanda Allah'ın yüceliğini ifade ettikten sonra iki defa, “*Allah'tan başka ilah olmadığına tanıklık ederim.*” demektedir. Bu esas, İslâm dinine girişin sembolü olan kelime-i şehadetin ilk kısmını oluşturmaktadır. Müezzinin bu ifadesi, peygamberlerin davetinin temel inanç esasını teşkil etmekte ve Rabbi yüceltmenin başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

Bilindiği gibi nüzul döneminin en temel inanç problemi şirk idi. Hz. Peygamber'in içlerinden çıktığı müşrik Araplar, gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı insanoğlunun emrine veren, yağmuru yağdıran, yerden ve gökten rızık var edenin Allah (cc) olduğuna inanıyorlardı. Ancak aynı zamanda onlar Cenâb-ı Allah dışında başka varlıklara da tanrılık vasıfları yüklemekte ve onlara tazim ve kullukta bulunmaktaydılar.³³

Cahiliye dönemi müşrikleri, kendi elleriyle yaptıkları ya da herhangi bir kaya parçasından ürettikleri putlara taptıkları gibi³⁴ melek, cin ve gök cisimleri gibi bazı varlıklara da kutsallık atfetmişlerdi. Onlar, meleklerin Yüce Allah'ın kızları olduklarını³⁵ ve cinlerle O'nun arasında bir nesep bağı olduğunu ileri sürüyorlardı.³⁶ Öte yandan müşrikler güneş, ay ve yıldız gibi gök cisimlerini de tanrılaştırmışlar, bu sebeple de söz konusu varlıklar

³³ Arap müşriklerin Allah tasavvurunu yansıtan âyetler için bk. el-Ankebût 29/61-63; Yunus 10/31; Lokman 31/25; ez-Zuhruf 43/86-87; el-Müminün 23/84-85; ez-Zümer 39/38. Müşriklerin Allah tasavvuru ve şirk koşma sebepleri hakkında detaylı bilgi için bk. Fatih Tok, “Şirkin Tevhide Dönüştürülmesinde İlahi Metot”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* ISSN:1308-9633, 11/2 (24), (Ağustos-2019), 715-722.

³⁴ Örneğin Lât, Menât, Uzzâ, Hübel gibi yaptıkları kimi heykel ve şekilleri Allah'a nispet ederek onları tanrılaştırmışlardır. Bu durumu ifade eden âyet-i kerimde Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: “Lât ve Uzzâ'ya ve diğer üçüncüsü Menât'a ne dersiniz? Erkek size de dişi O'na mı?” (en-Necm, 53/19-21).

³⁵ en-Necm 53/26-27. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Cevad Ali, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 2. Baskı, (Bağdat: Câmîatü Bağdat,1993), 6/166.

³⁶ es-Sâffât 37/158. Müşriklerin bu husustaki görüşleri için ayrıca bk. Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1957), 91; Ali Çelik, *İslâm'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnançları*, 2. Baskı, (İstanbul: Beyan, 2013), 67-68.

önünde eğilmeyi, secde ve ibadet etmeyi gerekli görmüşlerdir. Öte yandan müşrikler ilah kabul ettikleri varlıklara sevgi ve tazimde bulunurken aslında bir yandan da onların gazabından sakınmak istiyorlardı.³⁷ Bu bağlamda onlar tanrılaştırdıkları varlıklara tazimde bulunuyor, kurban kesiyor ve etrafında dönüyorlardı. Müşrikler böylece hem putlarından çeşitli menfaatler ümit ediyorlar hem de onların öfkelerinden korunmuş oluyorlardı.³⁸

Müşriklerin, pagan anlayışlarının sebeplerinden biri de tanrılaştırdıkları putların kendilerini Allah'a yakınlıştıracağı ve O'nun katında kendilerine şefaathçi olacakları inancıydı.³⁹ Bir diğer sebep ise, onların, atalarından gördükleri puta tapıcılığı körü körüne taklit etmeleriydi. Zira onlar, kendilerinin atalarından gelen hak bir din üzere oldukları inancındaydılar. Bu yüzden de tevhide davet edildiklerinde atalarının inanç ve ritüellerini savunuyor ve onları terk etmek istemiyorlardı.⁴⁰ Hatta onlar iman edenleri, atalarının hak dininden ayrılıp dalalete düşmüş kimseler olarak görmekteydiler.⁴¹ Yine onlara göre bütün ilahları terk edip tek bir ilaha inanmak, makul bir şey değildi.⁴² Zira bütün insanların işleri ve talepleri karşısında bir tanrının yeterli olmasını akılları kabul edemiyordu.

Öte yandan müşrikler, özellikle zor anlarında tüm putlarını yani Allah dışında tanrılaştırdıkları tüm varlıkları terk ederek sadece Allah'a yönelmekte ve sadece O'ndan yardım istemekteydiler. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm onların, özellikle deniz seyahatlerinde zor durumda kaldıklarında putlarını bırakarak sadece Allah'a yöneldiklerini, bu tür durumlarda dini sadece O'na has kıldıklarını bildirmektedir.⁴³ Ezandaki kelime-i şهادet ise, onlardan tüm hayatları boyunca böyle bir iman ve davranış beklendiğini ilan etmektedir.

Ezanın tespit edildiği dönemde Kitap ehli topluluklarda da tevhitte ilgili bazı inanç problemleri vardı. Örneğin hem Yahudiler hem de Hristiyanlar müşrikler gibi Allah'a çocuk isnat etmişlerdi. Allah (cc) onların bu anla-

³⁷ Çelik, *İslâm'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnançları*, 58-61.

³⁸ Zeki Tan, "Kur'ân Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'ân'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği (II)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, (Güz 2011), 146.

³⁹ ez-Zümer 39/3; Yûnus 10/18.

⁴⁰ Lokmân 31/21; el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; ez-Zuhruf 43/22.

⁴¹ Zemaşerî, *Keşşâf*, 5/635-636; Neseî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedevî, (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 3/389; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5/217. Müşriklerin bu tür iddialarına cevap olarak Cenâb-ı Allah Necm suresinde, "Battığı zaman yıldızla andolsun ki, arkadaşımız (Muhammed haktan) sapsamadı ve azmadı." (en-Necm 53/1-2) buyurmuştur.

⁴² Sâd 38/5.

⁴³ Bu hususa temas eden âyetler için bk. Yûnus 10/22; el-Ankebût 29/65; Lokmân 31/32. Aynı şekilde Fil vakasında Abdülmüttalip Beyt'in sahibi olan Allah'a sığınmıştır. Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/640-641; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 22/481-482.

yışlarını şu ifadelerle reddetmiştir: “Yahudiler, ‘Üzeyr Allah’ın oğludur’ dediler. Hıristiyanlar ise, ‘İsa Mesih Allah’ın oğludur’ dediler. Bu onların ağızlarıyla söyledikleri (gerçeği yansıtmayan) sözleridir. Onların bu sözleri daha önce inkâr etmiş kimselerin söylediklerine benziyor. Allah onları kahretsin. Nasıl da haktan çevriliyorlar!” (et-Tevbe 9/30). Hıristiyanlar ayrıca üçlü (teslis) bir tanrı anlayışına sahiplerdi. Baba, oğul ve kutsal ruhtan oluşan bu anlayış yine tevhide aykırı bir inanç sistemiydi. Bu sebeple Yüce Allah bu inanç sahiplerini kâfir olarak nitelemiştir: “Andolsun, ‘Allah için üçüncüsüdür’ diyenler kâfir oldu. Hâlbuki bir tek ilahtan başka hiçbir ilah yoktur. Eğer dediklerinden vazgeçmezlerse andolsun onlardan inkâr edenlere elbette elem dolu bir azap dokunacaktır.” (el-Mâide 5/74). Hıristiyanlar biraz daha ileri giderek “Allah, Meryem oğlu Mesih’in kendisidir...” (el-Mâide 5/72) dediler ve insana hulul eden (antropomorfik) bir tanrı anlayışı ortaya koydular.

Ehl-i kitap inancını tevhitten uzaklaştıran bir diğer şirk unsuru ise, Yahudi ve Hıristiyanların, din adamlarını, bilginlerini, rahiplerini, hahamlarını kutsallaştırmaları ve onları şeriat koyan rabler derecesine yükseltmeleri idi. Allah (cc) Kur’ân’da onların tevhitle emredildikleri halde böyle bir inanca düştüklerini şöyle ifade etmektedir: “(Yahudiler) Allah’ı bırakıp, hahamlarını; (Hıristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih’i rab edindiler. Oysa, bunlar da ancak, bir olan Allah’a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. O’ndan başka hiçbir ilah yoktur. O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır.” (et-Tevbe 9/31). Bu anlayışta şeriat tamamen din adamlarının (haham, rahip vs.), âlimlerinin yorum ve söylemlerine bağlı hale gelmiştir. Artık helal ve haramı onlar belirlemeye başlamışlardır. Öyle ki din adamları helal bir şeyi haram veya haram bir şeyi helal kılsalar da onlar bunu kabul etmekteydiler.⁴⁴ Allah (cc), ehl-i kitaba kendinden başka ilah ve rab yani şeriat koyucu olmadığını hatırlatmıştır. Yine bu bağlamda bir başka âyet-i kerimede onları, Müslümanlarla kendileri aralarındaki ortak olan bir kelimeye yani inanca davet etmektedir:

“De ki: ‘Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah’a ibadet edelim. Ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin.’ Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: Şahit olun, biz Müslümanlarız.” (Âl-i İmrân 3/64).

Müfessirlerin kimi yorumlarına göre âyet-i kerimede geçen “ortak söz (görüş)” ile kelime-i tevhid kastedilmektedir.⁴⁵ Onlar, her ne kadar Hz. Muhammed’in nübüvetini kabul etmeseler de kendilerinin de Allah’a inan-dıklarını, peygamberleri ve kitapları olduğunu ifade ediyorlardı. Bununla

⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/417-420; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/34-35; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 16/38-39; Neseî, *Medâriku’l-tenzil ve hakâiku’l-te’vil*, 1/675-676.

⁴⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/478; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, thk. Mecdî Bâsellûm, (Beirut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 2005), 2/325-326.

birlikte âyetlerden de anlaşıldığı gibi onlar, inançlarını şirke bulaştırmaktan geri durmamışlardır.

Görünen o ki vahyin indiği dönemde hem Araplar hem de ehl-i kitap, Yüce Allah'ın ulûhiyeti ve rububiyeti konusunda haddi aşmakta ve O'na çeşitli şekillerde şirk koşmaktaydılar. Vahyin en temel amacı ise, yeryüzündeki bu şirk hastalığını kaldırarak yerine tevhidi ikame etmektir. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'de tıpkı ezanda olduğu gibi sık sık Allah'tan başka ilah olmadığına atıflar yapılmıştır. Aşağıdaki âyet-i kerimeleri bu hususa örnek olarak zikredebiliriz:

“Çünkü onlar, kendilerine, ‘Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur’ denildiği zaman inanmayıp büyüklük taslıyorlardı. ‘Biz, mecnun bir şair için ilahlarımızı mı terk edeceğiz?’ diyorlardı.” (es-Saffat 37/35-36)

“İlahları bir tek ilah mı yaptı? Gerçekten bu çok tuhaf bir şey!” (Sâd 38/5).

“Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şâhitlik ettiler. Ondan başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Al-i İmran 3/18).

“Sizin ilahınız bir tek ilahdır. Ondan başka ilah yoktur. O Rahmân’dır, Rahîm’dır.” (el-Bakara 2/163).

“Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır...” (el-Bakara 2/255).

“Rabbın dilediğini yaratır ve seçer. Onların ise seçim hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır ve yücedir. Rabbın, onların sinelerinin gizlediğini de açığa vurduklarını da bilir. O, Allah’tır. O’ndan başka hiçbir ilah yoktur. Dünyada da ahirette de hamd O’na mahsustur. Hüküm yalnızca O’nundur. Kesinlikle O’na döndürüleceksiniz.” (el-Kasas 28/68-70).

Yukarıda mealleri verilen âyetlerde de ifade edildiği gibi Hz. Peygamber, şirk bataklığında bocalayan insanları tek bir ilaha inanmaya davet etmiştir. Muhatapları kendisinden ilahını tanımlamasını istediğinde gelen İhlas sûresi⁴⁶ de bu anlamda Allah'ın ehadiyetini (tekliğini, birliğini) ilan etmiştir. Söz konusu sûreyle o, ilahının tek olduğunu, hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını aksine her şeyin O’na muhtaç olduğunu, doğurmadığını, doğrulmadığını ve O’na denk hiçbir varlığın olmadığını ilan etmiştir.⁴⁷ Bu anlayışın özel ve özet formu ise kelime-i şهادetin ilk kısmında zikredilmektedir ki, ezanda da bu hakikat alenen ilan edilmektedir.

Nüzul dönemi Mekke’de daha çok gizli ve özel ortamlardaki tebliğlerle ilan edilen kelime-i tevhid hakikati, Medine’de ezanla birlikte tüm insanla-

⁴⁶ Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, (Beyrut: Müessesesü't-tarihi'l-arabi, 2002), 4/915-916; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/727; Vâhidi, *Esbabu nüzuli'l-Kur'ân*, thk. Kemal Zağlul, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991), 500; Beydâvi, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, (Beyrut: Dâru'r-raşid, 2000), 3/583.

⁴⁷ el-İhlâs 112/1-4.

ra açıktan bildirilmeye başlanmıştır. Müezzîn ezan okurken günde beş defa hem müşriklere hem de ehl-i kitaba, Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik etmeleri çağrısında bulunmaktadır. Müslümanlara da bu hakikat tekrar tekrar hatırlatılmış olmaktadır. Bu ifadeler, yeni dinin en temel amacı olan tevhidin ilanı demektir. Bununla birlikte muhatapların İslâm dinine girip kurtuluşa erebilmeleri için bir şartı daha kabul etmeleri gerekiyordu ki, o da, bu dini tebliği eden Hz. Peygamber'in nübüvvetinin tasdik edilmesidir.

3.3. Hz. Muhammed'in Elçiliğine Tanıklık

Ezan okunurken üçüncü sırada, kelime-i şehadetin, “*Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna tanıklık ederim.*” anlamındaki ikinci kısmı gelmektedir. İki defa tekrar eden bu sözle dinin tebliğcisi olan Hz. Peygamber'in nübüvveti ve ona iman etmenin gerekliliği ilan edilmiş olmaktadır. Zira Hz. Peygamber'in reddi, aynı zamanda Kitab'ın dolayısıyla da İslâm dininin tüm mesajlarının reddi anlamına gelmektedir. Bu sebeple, İslâm dinine girişin temel esası olan kelime-i şehadetin iki unsurundan biri Hz. Muhammed'in elçiliğinin ikrarı olmuştur.

Nüzul döneminde inkârcılar, varlığına, yaratıcılığına ve yüceliğine inandıkları Cenâb-ı Allah'ın birliğini inkâr ettikleri gibi Hz. Muhammed'in nübüvvetini de inkâr ediyorlardı.⁴⁸ Onun peygamberliğini reddetmek ise, inkârcıların Allah'a olan sevgi ve imanlarının gerçekliğini ve samimiyetini tartışmalı hale getirmektedir. Zira Allah (cc), “De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın...” (Â-i İmrân, 3/31) buyurarak, kendisine olan sevgiyi peygamberine olan ittibaya bağlamıştır.

İlahî bir kitaba sahip olmayan ümmî Araplar,⁴⁹ kendi içlerinden bir peygamber çıkması karşısında ciddi bir şaşkınlık yaşadılar. Onlar, önce-

⁴⁸ Hudeybiye anlaşması esnasında müşriklerin sözcüsü olan Süheyl b. Amr'a, anlaşmanın taraflarının adları yazılırken “Allah'ın Resülü Muhammed” ifadesini kabul etmeyerek sildirmiştir. Bunun gerekçesini de, “Biz senin Allah'ın peygamberi olduğuna inansak zaten seninle savaşmazdık.” diyerek ifade etmiştir. Bk. İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 3-4/316-318; İbn Hibbân, *es-Siretü'n-nebeviyye*, çev. Harun Bekiroğlu, (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 215-216.

⁴⁹ Ümmî veya çoğul kalıbıyla ümmiyyûn kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de altı âyet-i kerimede geçmektedir. Bunlardan ikisinde doğrudan Hz. Peygamber (el-A'râf, 7/157, 158); birinde Tevrat'ı okuyup anlamayan, ellerinde kitap olduğu halde ondan gafil olan Yahudilerden bir grup (el-Bakara, 2/78); diğer üçünde ise ehl-i kitap olmayan müşrik Araplar (Â-i İmrân, 3/20, 75; el-Cum'a, 62/2) kastedilmektedir. Kelime anlamı olarak okuma yazma bilmeyen anlamı yanında Kur'ân'da daha çok ehl-i kitap olmayan yani semavî bir kitaba sahip olmayanlar ya da olduğu halde ondan gafil olanlar anlamında kullanılmaktadır. Ümmî kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamları için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/152-154; 5/286; 51-513; Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/499; 2/338, 410; 5/54-59; 10/4-5; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/288, 539, 571; Râzî, *Mefatihu'l-gayb*, 3/148; 7/230; 15/25; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/393; 2/1067; 4/2297-2298.

likle peygamberin bir melek olması, değilse bile peygamberin yanında bir meleğin, onun peygamberliğine şahitlik etmesi gerektiğini ileri sürdüler.⁵⁰ Onlara göre, kendileri gibi yiyip içen, çarşıda pazarda dolaşan birinin peygamber olması olacak şey değildir.⁵¹ Şâyet bir insan peygamber ise, onun her istediği olmalı; her türlü mucizeyi gösterebilmeli, büyük bir zenginliğe sahip olmalı ve gaybı da bilmeliydi.⁵² Keza onların algılarına göre peygamberlik bir insana verilecekse o kişi, güçlü, zengin, lider ve itibarlı bir kimse olmalıdır.⁵³ Söz konusu bu anlayışlar dikkate alındığında onlar açısından Hz. Muhammed peygamber olabilecek vasıflara sahip değildir.

Her elçi gibi Hz. Peygamber de muhataplarına, vahiy meleği ile görüş-tüğünü ve Cenâb-ı Allah'tan bazı haberler aldığını söylemekteydi. Bunun üzerine nübüvvetini inkâr edenler onun, gayb ile irtibatı olduğunu belirterek ya da toplumdaki güzel ve etkili sözler söyleyen kimselere benzeterek ona çeşitli sıfatlar yakıştırmışlardır. Bu bağlamda elçiliği kendisine layık görmedikleri Hz. Peygamber'i mecnun, şâir, kezzâb (yalancı), sâhir (sihirbaz) ve kâhin gibi sıfatlarla nitelemişlerdir. Aşağıda görüldüğü gibi zaman zaman gelen vahiy, bu hususlara temas etmiş ve onların bu iddialarını reddetmiştir:

“Görebildiklerinize ve göremediklerinize yemin ederim ki, o (Kur’ân), hiç şüphesiz çok şerefli bir elçinin (Allah’tan alıp tebliğ ettiği) sözüdür. O, bir şâirin sözü değildir. Ne de az inanıyorsunuz! Bir kâhinin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz! O, âlemlerin Rabbi tarafından indirilmedir.” (el-Hâkka 69/38-43).

“Kâfirler, kendilerine içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaşıldılar ve söylediler: Bu yalancı bir sihirbazdır.” (Sâd 38/4).

“Nerede onlarda öğüt almak?! Oysa kendilerine (gerçeği) açıklayan bir peygamber gelmişti. Sonra ondan yüz çevirdiler ve ‘Bu bir muallem (öğretilmiş), bu bir mecnun (cinlenmiş)’ dediler.” (ed-Duhân 44/13-14).

Hız. Muhammed’in elçiliğinin reddedilmesi, doğal olarak Cenâb-ı Allah’ın mesajlarını ileten vahyin yani Kur’ân-ı Kerîm’in de inkâr edilmesi anlamına gelmektedir. Görünen o ki Müminlerle inkârcılar arasındaki

⁵⁰ el-En’âm, 6/8; el-İsrâ, 17/94-95.

⁵¹ el-Furkân ,25/7.

⁵² el-İsrâ, 17/94-95; el-A’râf, 7/188; el-En’âm, 6/50.

⁵³ Bu yüzden olacak ki müşrikler, bu tür vasıflara sahip olduklarını düşündükleri iki insanı kastederek, “Bu Kur’ân iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!..” (ez-Zuhruf, 43/31) dediler. Bu iki adamla da Mekke’nin önde gelenlerinden Velid b. Muğire el-Mahzûmî ile Taif’in liderlerinden Urve b. Mes’ud es-Sekafi’yi (veya Habib b. Amr b. Umeyr es-Sekafi) kastetmekteydiler. Bu hususta detaylı bilgiler için bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 20/580-581; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., (Giza: Müessesetü Kurtuba, ts.), 12/309-310; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 6: 4272-423.

temel problemlerden biri de nübüvvet meselesidir. Zira onların Hz. Peygamber'e iman etmeleri, Yüce Allah'ın tek oluşu ile Kur'ân-ı Kerîm'in tüm mesajlarının kabulünü de beraberinde gerektirecekti. Onlar ise, körü körüne tabi oldukları atalarının dininden ayrılmamak için hem Hz. Peygamber'in nübüvvetini hem de Allah'ın Kitabını reddediyorlardı.

Allah (cc), müşriklerin yukarıda zikredilen iddiaları karşısında Hz. Muhammed'in bir resul olduğunu ifade etmiştir. Cenâb-ı Allah, "Muhammed, Allah'ın Resülüdür..." (el-Fetih, 48/29), "Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir..." (Âl-i İmran, 3/144) gibi ifadelerle bu hakikati dile getirmiştir. Böylelikle vahiy, Hz. Peygamber'in elçiliğini iman eden etmeyen herkese hatırlatmıştır. Âyetlerde açıklanan söz konusu bu hakikat, Medine döneminde namaz vakitlerinde okunan ezanla birlikte alenen ilan edilmeye başlanmıştır.

Netice olarak diyebiliriz ki ezanda iki defa söylenen "Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna tanıklık ederim." ifadesi, adeta Hz. Peygamber'in nübüvvetine yönelik iddialara karşı Kur'ân'la verilen cevapların alenî bir ilanıdır. Ezan, günde beş defa bu hakikati tüm insanlara ilan etmekte ve aynı zamanda inkârcıları Hz. Peygamber'in risaletine inanmaya davet etmektedir. Dinin temel esaslarından biri olan nübüvvet kurumu, ezanla her gün ve yüksek sesle tüm insanlara hatırlatılmaktadır. Öte yandan ezan, iman hakikatlerini hatırlattıktan sonra inancın ve kulluğun bir izharı olan salât (namaz) ibadeti için de özel bir çağrı yapmaktadır.

3.4. Salat (Namaz)

Ezan okunurken tekbir ve kelime-i şahadetten sonra salâta (namaza) çağrı olarak iki defa "*Haydin namaza*" denilmektedir. Böylelikle ezanda önce imanın temel esaslarına çağrı sonra da ezanın asıl fonksiyonlarından olan salata (namaza) davet gerçekleştirilmektedir. Burada önceliğin namazla mükellefiyet için gerekli olan imana verildiği ve daha sonra namaz ibadetine davet yapıldığı görülmektedir. Bilindiği üzere ezanın asıl amacı da zaten namaza çağrıdır. Ezan okumakla, farz namazının vaktinin girdiği ilan edilmektedir.

Salât kelimesi sözlükte dua, sırtın ortası, kuyruk sokumu, iz sürmek, ta'zim, rahmet, istiğfar, tezkiye, bereket, tesbih, övgü, yüceltme, din, İslâm, ibadet, kıraat, desteklemek, ulaşmak, bir araya getirmek, ibadethane, ateşe atmak, yakmak, lüzum, yönelmek gibi birçok anlama gelmektedir.⁵⁴ Keza ezanla davet edilen namaz da Kur'ân-ı Kerîm'de salat kavramıyla ifade edilmektedir.

⁵⁴ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 4/2489-2492. Salât kavramının kelime ve istilâh anlamı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Cahit Karaalp, "Türkçe Meallerde Kavram Çevirileri Sorunu "Salât" Kavramı Örneği", (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 123-153.

Hemen belirtelim ki namaz, Kur’ân-ı Kerîm’de üzerinde çokça durulan ibadetlerdendir. Öyle ki mümin ve muttaki kimselerin özelliklerinin sayıldığı birçok âyet pasajında imandan sonra ilk olarak namaz ibadeti zikredilmektedir.⁵⁵ Namaz, hem İslâm dininin hem de bir kişinin müslümanlığının önemli bir göstergesidir.⁵⁶ Bundan dolayı Allah (cc), müminlerden namazlarını hiçbir şart altında terk etmemelerini hatta savaş ortamında dahi olsalar mutlaka kılmalarını emretmiştir.⁵⁷ Cenâb-ı Allah tarafından namaza verilen bu önem, namazın hatırlatıcısı ve davetçisi olan ezanı da önemli ve değerli hale getirmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm, günde beş defa çağrısı yapılan namaz ibadetinin, bir insan hayatındaki çeşitli fonksiyonlarından da bahsetmektedir. Örneğin namaz ibadetinin bir insanı hayâsızlıktan ve kötülüklerden alıkoyacağı ifade edilmiştir.⁵⁸ Öte yandan namaz, Yüce Allah ile mümin kul arasında yakınlılaştırıcı, ilahî yardımı celbedici bir fonksiyona sahiptir.⁵⁹ Bu sebeple insan, Cenâb-ı Allah’a yakınlaşmak için aracı varlıklar aramaktan veya edinmekten ziyade namaz gibi ibadet ve eylemlere yönelmelidir.

Allah (cc), namazların bilinçli bir ruh haliyle ikame edilmesini yani kulluğun idrakinde olarak yapılmasını istemektedir. Kur’ân-ı Kerîm, böyle bir ruh haline engel olacak her türlü durumdan sakınılmasını emretmiştir. Zira bilinç halinin olmaması namazın kendisinden beklenen fonksiyonları yerine getirmesine de engel teşkil etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de bu tür durumlar için içki ve kumar,⁶⁰ ticaret ve alışveriş,⁶¹ tembellik veya insanlara gösteriş isteği⁶² gibi bazı durumlar zikredilmektedir. Tüm bunlar göstermektedir ki Allah (cc), kendisine karşı yapılan kulluğun bilinçli bir hal üzere yapılmasını istemektedir. Zikredilenler dışında

⁵⁵ el-Bakara, 2/1-5; el-Mü’minûn, 23/1-9.

⁵⁶ Tevbe suresindeki bir âyet bu hususta oldukça dikkat çekicidir. Zira söz konusu âyet, müşriklerin tövbe etmelerini yeterli görmez ve onların namazlarını kılıp zekâtlarını verdikleri takdirde Müslümanlarla kardeş olacaklarını yani İslâm toplumuna dâhil olacaklarını söyler. Bk. “Fakat tövbe edip, namazı kılar ve zekâtı verirlerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme âyetleri işte böyle tane tane (ayrı ayrı) açıklarız.” (et-Tevbe, 9/11).

⁵⁷ Korku namazı olarak isimlendirilen bu namaz kısaltılarak kılınmaktadır. Korku namazının kılınışıyla ilgili Kur’ân’daki anlatım için bk. en-Nisâ 4/101-102.

⁵⁸ “(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, salatı (namazı) da dosdoğru kıl. Çünkü salat (namaz), insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah’ı zikir (anmak olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı biliyor.” (el-Ankebût, 29/45). Hz. Şuayb’ın kavmi de, “Ey Şuayb! Babalarımızın taptığını yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana salatın (namazın) mı emrediyor?” (Hud, 11/87) diyerek namazın böyle bir fonksiyon icra ettiği zannında bulunmuşlardır.

⁵⁹ el-Bakara, 2/45, 153.

⁶⁰ el-Mâide, 5/91; en-Nisâ, 4/43.

⁶¹ en-Nûr, 24/36-37; el-Cum’a, 62/9.

⁶² en-Nisâ, 4/142; el-Mâün, 107/4-6.

da bilinç halini etkileyecek durumlar olabilir ki, onlar da aynı çerçevede değerlendirilebilir.

Öte yandan Allah (cc) namaz ibadetini ikame etmeyen, gaflet içinde olan, bilinçle değil de gösteriş için kılan ve onu zayıf edenlere yönelik ciddi tehditlerde bulunmaktadır. Aşağıdaki âyet-i kerimeleri bu nitelikteki insanlar için örnek olarak zikredebiliriz.

“Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, Onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar (namazlarıyla) gösteriş yaparlar.” (el-Mâûn, 107/4-6).

“Onlardan sonra, namazı zayıf eden, şehvet ve dünyevi tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır. Ancak tövbe edip inanan ve salih amel işleyenler başka.” (Meryem, 19/59-60).

Kur’ân-ı Kerîm’in önemle üzerinde durduğu namaz ibadeti, bir insanın Müslümanlığının temel tezahürlerinden biridir. Kişi, namaz ile kible-sini Allah olarak belirlemekte ve sadece O’na yöneldiğini ilan etmektedir. Ezanda geçtiği üzere Allah’ı yücelterek O’nun tek ilah ve Hz. Muhammed’in de O’nun elçisi olduğuna şahitlik eden bir kimse, namaz kılarken tüm dünya ve dünyalıklardan irtibatını keserek sadece Rabbinin huzuruna durmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ezanın insana, felaha (kurtuluşa) giden yolda ibadetin özellikle de salatın (namazın) önemini açıkladığı ifade edilebilir. Ancak şu var ki namazın, fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için kişinin, öncelikle ezanda zikredilen inanç esaslarına şeksiz şüphesiz iman etmesi ve âyetlerde değinildiği şekliyle namazı bilinçli ve samimi bir kalp ile ikame etmesi gerekir.

3.5. Felah (Kurtuluş)

Ezan okunurken namaza davetten sonra iki defa “*Haydin felaha (kurtuluşa)*” denilerek hem müminlere hem de diğer insanlara bir kurtuluş vaadinde bulunmaktadır. Bu davet, ezanda yapılan çağrılara tam bir iman ve teslimiyet gösterenlere açık bir kurtuluş vaadidir. Keza bir müminin hem dünya hem de ahiretteki ebedi kurtuluşuna vesile olması dolayısıyla namaza da felah denilmiştir.⁶³ Ancak anlaşılan o ki bu felah, ezanda daha önce zikredilen imanî hakikatlerin tasdiki ve kulluğun göstergesi olan ibadetlerin yerine getirilmesinden sonra gerçekleşebilecek bir durumdur.

Sözlükte “istenilenleri elde etme, arzu edilmeyen şeylerden kurtulma, hayır, nimet, refah ve saadet içinde bulunma” gibi manalara gelen felah kavramı, zaman zaman zafer, necât, halâs ve fevz kelimeleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.⁶⁴ Felâh dînî bir terim olarak ise, bir kişinin dînî ve ahlâkî yükümlülüklerini yerine getirmesi sonucunda müslüman

⁶³ Ragıp el-İsfahâni, *Müfredât*, 385; İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 5/3458.

⁶⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2003), 3/336; İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 5/3458-3459.

olup dünyada elde edeceği başarı ve mutlulukla ahirette ulaşacağı ebedî kurtuluş ve saadet anlamına gelmektedir.⁶⁵

Felahın Kur’ân-ı Kerîm’deki anlam örgüsüne bakıldığında ise, hangi vasıflara sahip olan insanların felaha ereceğine dair çeşitli haberlerin olduğu görülür. Bunlar arasında tıpkı ezanda olduğu gibi önce iman esaslarına sonra da salâta yani namaza değinen âyetler özellikle dikkat çekmektedir. Örneğin Allah (cc), hidâyet üzere ve felaha erenler olarak nitelenen muttakilerin vasıflarını sayarken şöyle buyurmaktadır:

“Elif Lâm Mîm. Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir. Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar... İşte onlar Rab’lerinden (gelen) bir hidâyet (doğru yol) üzeredirler ve felaha (kurtuluşa) erenler de işte ancak onlardır.” (el-Bakara, 2/1-5).

Benzer şekilde aşağıdaki âyet-i kerimelerde de felaha erecek olanların vasıfları arasında namazın ikame edilmesinin zikredildiğini görüyoruz:

“Elif Lâm Mîm. Bunlar, hikmet dolu Kitab’ın; iyilik yapanlara bir hidâyet ve rahmet olarak indirilmiş âyetleridir. Onlar; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren kimselerdir. Onlar ahirete de kesin olarak inanırlar. İşte onlar, Rablerinden gelen bir hidâyet üzeredirler ve işte onlar felaha (kurtuluşa) erenlerin ta kendileridir.” (Lokman, 31/1-5).

“Mü’minler gerçekten felaha (kurtuluşa) ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler. (el-Müminun, 23/1-11).

“Arınan ve Rabbinin adını anıp, namaz kılan kimse mutlaka felaha (kurtuluşa) erer.” (el-A’lâ, 87/14-15)

Kur’ân-ı Kerîm’de iman ve ibadet esasları yanında çeşitli salih amellerin de felaha (kurtuluşa) ermek için gerekli adımlar olarak zikredildiğini görmekteyiz. Aynı şekilde Kur’ân-ı Kerîm, felaha ermek için kaçınılması gereken durumları da açıklamıştır. Âyetler incelendiğinde felaha erecek olan kimselerin; her daim Allah’tan hakkıyla sanınan (takva),⁶⁶ faiz yemeyen,⁶⁷ sabırlı olan,⁶⁸ cihad eden,⁶⁹ (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal oklarından uzak duran,⁷⁰ şükrederek Yüce Allah’ın nimetlerini hatırlayan,⁷¹ savaşta sebat eden,⁷² her zaman ve her yerde Allah’ı

⁶⁵ Adil Bebek, “Felah” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/300.

⁶⁶ el-Bakara, 2/189; Âl-i İmran 3/130; el-Mâide 5/35, 100.

⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/130.

⁶⁸ Âl-i İmran, 3/200.

⁶⁹ el-Mâide, 5/35.

⁷⁰ el-Mâide, 5/90.

⁷¹ el-A’râf, 7/69.

⁷² el-Enfâl, 8/45.

çokça zikreden,⁷³ rükû ve secde ederek Rabbine kullukta bulunan,⁷⁴ hayır işleyip hayra davet eden,⁷⁵ günahları için pişmanlık duyup tövbe eden,⁷⁶ nefisini tezkiye eden (kötülüklerden arındıran),⁷⁷ sadaka ve zekât veren,⁷⁸ ahirete şeksiz şüphesiz iman eden,⁷⁹ faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çeviren, ırzını koruyan, emanetlere ve verdiği sözlere riâyet eden,⁸⁰ iyiliği emreden ve kötülükten men eden,⁸¹ Kur'ân ve sünnete tabi olan,⁸² akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını veren,⁸³ Allah'a ve peygamberine düşman olan kimselere sevgi beslemeyen,⁸⁴ hicret edenleri sevip kendisi son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih eden, nefsinin cimriliği ve hırsından korunmuş,⁸⁵ salih amel işleyen⁸⁶ ve tüm bunların sonucunda da ahirette mizanı ağır gelenler⁸⁷ olduğu görülmektedir.

Ezandaki ifadeler çerçevesinde diyebiliriz ki, insanlardan, öncelikle Rabbinin yüceliğini tanıması, O'nun dışında hiçbir varlığa ilahlık atfetmemesi, O'nun Resûlüne tabi olması ve Rabbine olan kulluğunun bir göstergesi olarak salata (namaza) koşması istenmektedir. Söz konusu esaslara samimi bir kalple yapılacak bir ittiba ise, insanı, dünya ve ahiret saadeti anlamına gelen felaha ulaştıracaktır. Ezan, iki defa “*Allahu Ekber*” ve bir defa da “*La ilahe illallah*” ifadeleri ile son bulmaktadır. Bu şekilde insana dinin temel hakikati, olmazsa olmazı olan tevhid akidesi tekrar tekrar hatırlatılmaktadır.⁸⁸ Zira inkârcı kimselerden, önce iman sonra salat istenmektedir. Felaha ermek için ise bu imanın izharı olan salatlar (namaz gibi ibadet ve taatler) gerekmektedir.

İnsanlara Kur'ânî hakikatleri hatırlatan ezanın bir başka fonksiyonunu ise, gündelik koşuşturmaları içerisinde gaffet uykusuna dalan ruhları uyarma ya da uyandırma olarak ifade edebiliriz. Nasıl ki insan, sabahleyin ezandaki “namaz uykudan daha hayırlıdır” hitabıyla uyanmakta ise, aynı

⁷³ el-Enfâl, 8/45; el-Cuma, 62/10.

⁷⁴ el-Hac, 22/77.

⁷⁵ el-Hac, 22/77; Âl-i İmrân, 3/104.

⁷⁶ en-Nûr, 31; el-Kasas, 28/67.

⁷⁷ eş-Şems, 91/7-9.

⁷⁸ el-Bakara, 2/3; Lokmân, 31/4.

⁷⁹ el-Bakara, 2/4; Lokmân, 31/4.

⁸⁰ el-Mü'minûn, 23/3-8.

⁸¹ Âl-i İmran, 3/104.

⁸² el-A'râf, 7/157; en-Nûr, 24/51.

⁸³ er-Rum, 30/38.

⁸⁴ el-Mücadele, 58/22.

⁸⁵ el-Haşr, 59/9; et-Teğabun, 64/15-16.

⁸⁶ el-Kasas, 28/67.

⁸⁷ el-A'râf, 7/8; el-Mü'minûn, 23/102.

⁸⁸ M. Cüneyt Gökçe, “Ezan ve İnanç Esaslarımız”, *Ortak Dilimiz Ezan*, ed. Mahmut Öztürk, (İstanbul: Nida, 2018), 50.

şekilde gündüz vakitlerinde de gaflet uykusundan okunan ezanlarla uyanmaktadır. Ezan bu yönüyle, gaflet uykusuna dalan insan bilincini ve mümin ruhları uyanmaya ve Rabbini unutmamaya davet etmektedir. Ezanla birlikte insandan, dünyevî istek ve arzular peşinde dalıp gittiği gaflet halinden kurtulup Cenâb-ı Allah'ı ve O'nun yüce hakikatlerini hatırlaması ve O'na şükür için namaza koşması istenmektedir. Günde beş defa okunması da insanın gaflet uykusuna dalmasına fırsat vermemesi açısından önemlidir.

SONUÇ

İslâm coğrafyasının en önemli sembollerinden biri olan ezan, muhtevasında birçok Kur'ânî hakikati seslendirmektedir. Ezanın temel fonksiyonu namaza çağrı olmakla birlikte, vahyin hedeflediği asıl gayelere, İslâm dininin temel inanç esaslarına dair bildirimlerde de bulunmaktadır. Ezan, Allah'ın yüceliğini ifade ettikten sonra kelime-i şehadet ve salata (namaza) davetle devam etmektedir. Ardından da dünya ve ahiret kurtuluşunun bu minvalde olduğunu gösteren felaha çağrı yapılmaktadır.

Ezanla birlikte Kur'ân'ın ilan ettiği temel bazı hakikatler her gün insanlığa hatırlatılmaktadır. Bu bağlamda insanlara öncelikle, yüceliğin, büyüklüğün sadece Allah'a has kılınması gerektiği bildirilmektedir. Bu ise, hamdi ve şükürü sadece O'na yöneltmekle hayat kazanmaktadır. Ardından insanlar, Allah'tan başka tanrı olmadığına tanıklık etmeye çağırılmaktadır. Bu çerçevede bütün peygamberlerin temel daveti olan tevhid dile getirilmektedir. Tevhidden sonra ise, Yüce Allah'a imanın bir sonucu ve İslâm dinine girmenin bir gereği olarak Hz. Muhammed'in nübüvvetinin kabulü zikredilmektedir.

Ezanda iman dairesinin temel çizgileri ortaya konulduktan sonra, Cenâb-ı Allah'a olan teslimiyetin ve Hz. Peygamber'e olan itaatin en önemli tezahürü olan namaz ibadetine davet gelmektedir. Ezanla özel davet yapılan namaz, aynı zamanda insanın Yüce Allah'a teslimiyetinin, kulluğunun bir ilanı ve ispatıdır. Fakat Allah (cc), insandan namazını bilinçli bir ruh haliyle ikame etmesini istemektedir. Bu sebeple insan, kendisini namazdan alıkoyan veya namazı bilinçli halde ikame etmesine engel olan her türlü husustan da sakındırılmıştır. Tüm bu davetlerin kabulü ve namazın ikamesi de insanı, ebedî huzur ve kurtuluş olan felaha götürecektir. Bu yüzden namaz ve felaha davet aynı minvalde ve art arda zikredilmiştir.

Öte yandan ezan sadece namaz için yapılan bir çağrı anlamına gelmemektedir. Böyle olsaydı ilk dönemlerde olduğu gibi "es-salâh es-salâh" (namaza namaza) vb. şeklinde bir çağrı namaz için yeterli olabilirdi. Ezanı hem muhtevası hem de fonksiyonu açısından değerlendirdiğimizde onun toplum ve devlet nezdinde önemli bir anlamı olduğu görülmektedir. Zira her namaz vaktinde okunan ezan, İslâm coğrafyasının ve devletlerinin önemli bir sembolü haline gelmiştir. Bu bağlamda ezan, Müslümanların bir coğrafyaya

sahip olduklarının, orada özgürce yaşadıklarının da bir ilanı olmaktadır.

Ezanın Müslümanlar açısından en temel fonksiyonlarından biri de gün içerisinde yaşanan kaos ve kargaşa ortamında unutulmuş temel kulluk vazifelerini hatırlatmasıdır. Ezana kulak veren mümin bir insan, gafflet uykusuna dalmaktan ve hüsrana uğramaktan kurtulacaktır. Görünen o ki insan, her gün ezanda hatırlatılan tevhid bilincine ve ibadet şuuruna sahip olmakla ebedî kurtuluşa ulaşacaktır.

KAYNAKÇA

Ahmed b. İsa. *Kitabu Ra'bi's-sad'*. Thk. Ali b. İsmail. Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1990.

Ateş, Erdoğan. "Türk Din Müsikisi'nde Ezan". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 33, (2014/2), 163-179.

Aydar, Hidâyet. "Ezanın Tarihi ve Başka Dillerde Okunması Meselesi". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* ISSN:2 149-9 96 9, 2/1, (Haziran 2016), 5-48.

Bebek, Adil. "Felâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/300-301, İstanbul: TDV, 1995.

Bezzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Envârü't-tenzil ve es-rârü't-te'vil*. Beyrut: Dâru'r-raşid, 2000.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Thk. Muhibbiddin el-Hatîb ve Muhammed Fuâd Abdülbâki, Kahire: el-Matbatâtü's-Selefiyye, 1400 h.

Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 2. Baskı, Bağdat: Câmîatü Bağdat, 1993.

Çağatay, Neşet. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1957.

Çelebi, İlyas. "Rüya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/306-309, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Çelik, Ali. *İslâm'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnançları*. 2. Baskı, İstanbul: Beyan, 2013.

Çetin, Abdurrahman. "Ezan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/36-38, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Ebu Abdullah Muhammed b. Ali. *el-Ezân bi-hayye alâ hayri'l-amel*. Thk. Muhammed Yahya Salim Azan. Sana: Mektebtü mekezi bedri'l-ilmî ve's-sekâfi, 1997.

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as. *Sünen*. 2. Baskı, Riyad: Mektebtü'l-maarif, 1417 h.

Ebussuûd Efendi. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Thk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Riyad: Mektebetü'r-Riyad el-Hadise, ts.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 3. Baskı, İstanbul: Eser, 1979.

Evginer, Nilüfer. *Psikolojik ve Dini Bir Fenomen Olarak Rüya*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Gökçe, M. Cüneyt. “Ezan ve İnanç Esaslarımız”. *Ortak Dilimiz Ezan*. ed. Mahmut Öztürk, İstanbul: Nida, 2018.

Gözeler, Esra. *Kur’ân Âyetlerin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: Kuramer, 2016.

Halil b. Ahmed. *Kitabu’l-Ayn*. Thk. Abdulhamid Hendâvî, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2003.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve t-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru’t-Tunisiyye, 1984.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Siretü’n-nebeviyye*. Çev. Harun Bekiroğlu, Ankara: Ankara Okulu, 2017.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *es-Siretü’n-nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sekâ, İbrâhîm el-Ebyarî, Abdulhafız eş-Şelebî, Beyrut: Dâru İbn Kesir, ts.

İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn. *Tefsiru’l-Kur’âni’l-azîm*. Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., Giza: Müessesetü Kurtuba, ts.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki, Kahire: Dâru İhyâ lil-Kütübi’l-Arabiyye, 1918.

İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanu’l-Arab*. Thk. Abdullah Ali el-Kebir vd., Kahire: Dâru’l-maarif, ts.

İbn Rüşd, Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*. Beyrut: Risale, 2013.

Karaalp, Cahit. “Türkçe Meallerde Kavram Çevirileri Sorunu “Salât” Kavramı Örneği”. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2017.

Kirman, M. Ali vd.. *İbadete Çağrı Olarak Ezan*. İstanbul: Rağbet, 2007.

Koca, Fatih. “Cami Musikisi’nde Ezan ve Selâlar”. *VI. Dinî Yayınlar Kongresi -İslâm, Sanat ve Estetik- (29-30 Kasım-01 Aralık 2013 / İstanbul)*, (2014), 511-518.

Köse, Saffet. “Tekbir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/341-343, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmusin et-Türkî, Beyrut: Risale, 2006.

Maçin, Hasan. “Ezan Ahkâmı”. *Ortak Dilimiz Ezan*, Ed. Mahmut Öztürk, İstanbul: Nida, 2018.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. Thk. Mecdî Bâsellûm, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, 2005.

Mâverdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed. *en-Nüket ve l-uyûn*. 2. Baskı, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2007.

Mukatil b. Süleyman. *Tefsiru Mukatil*. Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, Beyrut: Müessesü't-tarihi'l-arabî, 2002.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. Beyrut: Daru'l-marife, ts.

Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*. Thk. Yusuf Ali Bedevî, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.

Özpinar, Ömer. *Ezanı Anlamak*. 2. Baskı, Ankara: DİB Yayınları, 2012.

Ragıp el-İsfahânî. *el-Müfredat fi garîbi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.

Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Sabuncu, Ömer. "İslâm Tarihinde Ezanın Teşriî ve İlk Müezzinler", *Ortak Dilimiz Ezan*. ed. Mahmut Öztürk, İstanbul: Nida, 2018.

Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Kitabu'l-Mebhut*. Beyrut: Dâru'l-marife, 1989.

Sırma, İhsan Süreyya. *Ezan ya da Ebedi Kurtuluş Çağrısı*. 3. Baskı, İstanbul: Beyan, 2015.

Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celaleddin. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*. 2. Baskı, Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, 1996.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an-te'vili âyi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, ts.

Tan, Zeki. "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf Ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurbân Örneği (II)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32, (Güz 2011), 143-184.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir, 2. Baskı, Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladihi, 1975.

Tok, Fatih. "Şirkin Tevhide Dönüştürülmesinde İlahi Metot". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* ISSN:1308-9633, 11/2 (24), (Ağustos 2019), 713-733.

Uçar, İlyas. *Hz. Muhammed Zamanında Medine'de Gündelik Hayat -Mekânın Üretimi-*. Ankara: Fecr, 2019.

Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed. *Esbabu'n-nüzuli'l-Kur'an*. Thk. Kemal Zağlul, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1991.

Yahya b. Hüseyin. *Kitabu'l-Ahkâm fi'l-helal ve'l-haram*. Thk. El-Murteza b. Zeyd, 2. Baskı, Sana: Mektebtü Bedir, 2014.

Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2009.